

# MEDİNE'DE SEKİZİNCİ YÜZYIL GRAMER OKULU: MEVCUT MALZEMİYİ TOPLAMA VE DEĞERLENDİRME\*

The Eighth-Century Grammar School In Medina: Collecting And Evaluating  
Existing Material

Rafael Talmon

Sorumlu Yazar /  
Corresponding Author

**Murat AĞARI**

Prof. Dr., Karabük  
Üniversitesi, Tarih Bölümü,  
Karabük, Türkiye.

ORCID

0000-0003-1720-4598

E-mail

muratagari@karabuk.edu.tr

Geliş Tarihi / Submitted:

26.08.2024

Kabul Tarihi / Accepted:

04.10.2024

Kaynak Gösterim / Citation:

Ağarı, Murat (2024).  
“Medine'de Sekizinci Yüzyıl  
Gramer Okulu: Mevcut  
Malzemeyi Toplama ve  
Değerlendirme”, Karabük  
Türkoloji Dergisi, 5/10, 016-  
032.

\* Bu makaleyi BSOAS'a (Bulletin of the School of Oriental and African Studies) gönderdikten sonra, Hicaz'daki erken dönem gramerinden veya ilgili çalışmalardan daha fazla bahseden üç modern incelemeyle karşılaştım (Jabburi, Tantavi ve Abbott). Nabia Abbott'un çalışması içlerinde en önemlisidir ve aşağıda alıntılanacaktır. Kaynaklarından çıkardığı sonuçlar özünde benimkileri destekler nitelikteyse de materyale dâir ciddi bir eleştiriden yoksundur. Mevcut makaleye, Mısır'daki erken dönem ikinci yüzyıl gramer çalışmalarıyla ilgili ilginç bulguları hakkında herhangi bir not veya yorum eklememeye karar verdim (Abbott, 31 vd.). Ayrıca Hicaz'daki erken dönem grafiksel yeniliklerin gelişimiyle ilgili herhangi bir tartışmadan da kaçınacağım.

Öz

Arapça gramerin geçmişiyle ilgilenen modern bilim, Irak gramer okullarının pek erken döneminde, bu bilimin bir Medine merkezinin bulunduğu ve canlı bir gerçek olduğu olasılığını neredeyse tamamen görmezden geldi. Kendim de dahil olmak üzere bazı bilim adamları tarafından toplanan verilerin, böyle bir okulun gerçekten var olduğu ve muhtemelen Abbâsi rejiminin ilk yüzyılında ortadan kalktığı sonucuna varılmasına izin vereceğine inanıyorum. Bu makalede ilk olarak, modern çalışmalarda 8. yüzyıl Medine nahivcilerine dâir birkaç açıklama gözden geçirilecek, ardından mevcut materyal dikkatlice çalışılacak ve değerlendirilecektir.

**Anahtar Kelimeler:** Medine Gramer Okulu, A'rec, Abdurrahman b. Hüzmüz, Bişkest.

Abstract

Modern scholarship dealing with the history of Arabic grammar has almost completely ignored the possibility that in the very early period of the Iraqi grammatical schools, a Medina center of this science existed and was a living reality. I believe that the data collected by some scholars, including myself, would allow one to conclude that such a school did indeed exist and probably disappeared in the first century of the Abbasid regime. In this article, I will first review a few accounts of the 8th-century Medinan grammarians in modern studies, and then carefully study and evaluate the available material.

**Keywords:** Medina Grammar School, A'rec, Abdurrahman b. Hormuz, Bishkest.

## Giriş

Türkçe Çeviri: Murat AĞARI<sup>1</sup>

Arapça gramerin geçmişiyle ilgilenen modern bilim, Irak gramer okullarının pek erken döneminde, bu bilimin bir Medine merkezinin bulunduğu ve canlı bir gerçek olduğu olasılığını neredeyse tamamen görmezden geldi. Kendim de dahil olmak üzere bazı bilim adamları tarafından toplanan verilerin, böyle bir okulun gerçekten var olduğu ve muhtemelen Abbâsî rejiminin ilk yüzyılında ortadan kalktığı sonucuna varılmasına izin vereceğine inanıyorum. Bu makalede ilk olarak, modern çalışmalarda 8. yüzyıl Medine nahivcilerine dâir birkaç açıklama gözden geçirilecek, ardından mevcut materyal dikkatlice çalışılacak ve değerlendirilecektir.

Brockelmann, bildiğim kadarıyla, bu şehirle (town) ilgili olarak gramer kavramına atıfta bulunan ilk kişiydi. Arap edebiyatı tarihi üzerine olan kitabında,<sup>2</sup> Hâricîler arasında savaşan ve 130/748'de öldürülen Medineli nahivci Şîkest'ten<sup>3</sup> bahsetmiştir. Brockelmann bu bilginin kaynağı olarak Kitabü'l-Egânî'den<sup>4</sup> alıntı yapmıştır. Bu kişinin Medine'de bir nahivci olarak faaliyetine atıfta bulunmamış, bunun yerine orada öldürüldüğü noktasını vurgulamıştır. Vurguladığı şey Şîkest'in Fars kökeniydi. Bu şekilde yaparak Braunlich'in, "Fars kökenli Sîbeveyhi'nin Arap gramerine yabancı tesiri ilk getiren kişi olduğu" yönündeki önerisine tepki göstermişti. Brockelmann tırnak işareti içinde "nahvi" sıfatını ekleyerek Şîkest'in öğrenilmiş mesleğinin doğasına ilişkin şüphelerini ifade ediyor gibi görünmektedir. Adı artık doğru şekilde Bişkest olarak yazılan bu nahivciden daha sonra Flick (1955) bahsetmektedir.<sup>5</sup> Flick, Medine'de bir gramer okulunun varlığını reddetmesine rağmen, biyografisinin bulunduğu Egânî'deki iki yere atıfta bulunarak Bişkest'ten bahsetmektedir.

1950'lerde, Said el-Efgânî, Arap grameri tarihi üzerine yaptığı çalışmalarda, bazı kaynakların erken bir Medine gramer okulunun varlığına dâir kanıt sağladığını söyleyen ilk kişiydi.<sup>6</sup> Kıftî'nin İnbâh'ındaki Abdurrahman b. Hürmüz'ün biyografisinden<sup>7</sup>

<sup>1</sup>Makale İngilizce olarak "*Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, 1985, Vol. 48, No. 2 (1985), pp. 224-236" şeklinde yayınlanmıştır. Çeviride parantez içerisinde *italik* olarak verilen açıklamalar tarafımıza aittir.

<sup>2</sup> GAL (Geschichte der Arabischen Literatur), s. 5, dn. 1.

<sup>3</sup> Yani Bişkest'i kastetmektedir. Daha detaylı bilgi için çalışmamızın Bişkest başlığına ve 63 No'lu dipnot referansına bakınız.

<sup>4</sup> Arapça gramerinin geçmişi alanının dışında, Wellhausen bu nahivciden Relig.-Polit. Oppositionsparteien (Die religiös-politischen Oppositionsparteien im alten Islam), 54'te (Brockelmann tarafından yanlış sayfalandırma ile alıntılanmıştır) bahsetmiştir. Wellhausen büyük ihtimalle Egânî'deki materyali kullanmış ve söz konusu kişinin bir Fars olduğunu varsaymıştır. Kendisinden önce Goldhizer, Muhammedanische Studien (1890), I, 113'te Bişkest'in tanımında aynı kaynağa güvenmiştir. Goldzihier, bu ismin tamamen Farsça gibi göründüğünü de eklemiştir.

<sup>5</sup> Fransızca çevirisi (1957), 58.

<sup>6</sup> Efgânî'nin Fi Usûli'n-Nahv (1951), 166, dn. 2 (Belguedj tarafından alıntılanan); yine kendisinin Min Târihi'n-Nahv, 32.

<sup>7</sup> Kıftî'nin kaynağının detayları ile ilgili olarak 44 no'lu dipnota bakınız.

ve Efgânî, İnbâh ve İbn Asâkir'in Tarihu Dımaşk'taki Bişkest'in ayrıntılı tasvirinden yararlanmışır. Efgânî ise biyografileri kaynaklardan alıntulamaktan daha fazlasını yapmıştır. Örneğin, Bişkest'in kişiliği, sadece ikisi Medine'deki ikametgahıyla ilgili olan üç ayrı anekdot aracılığıyla tasvir edilmiştir; bunların hepsi Efgânî'nin çalışmasında toplanmıştır. Ancak bazı kaynaklarda Arap gramerinin başlatıcısı olarak İbn Hürmüz'e yapılan atıflar, okula yapılan atıflarla birlikte değil, gramer çalışmalarının başlangıcının ayrıca ele alındığı eserin daha önceki bir bölümünde yer almaktadır.

Medine nahvi ve nahivcileri ile ilgilenen bir diğer araştırmacı Edmund Beck'tir. H. 2. asırda kıraat ilminin oluşumuyla ilgilenen Beck, konuya farklı bir açıdan yaklaşmış ve çalışmasını o döneme ait iki sahih kaynağa, Sîbeveyhi ve Ferrâ'ya dayandırmıştır. Sonuncusunun eserinde nahviyyu ehli'l-Hicaz ve nahviyyu ehli'l-Medine ifadelerine rastlamıştır.<sup>8</sup> Bunların açıkça aynı âlimler grubuna atıfta bulunduğunu, yani daha genel olan ifadenin aslında Medineli gruba işaret ettiğini belirtir. Beck'in nahviyye kelimesinden sonra koyduğu ünlem işareti, bulgularının tüm sonuçlarını hazmedememe ya da bu konudaki şaşkınlığını yansıtmaktadır.<sup>9</sup> Daha sonra Kitâb'daki verileri ele aldığımda, buradaki ehl-i Medine'yi Ferrâ'daki ile özdeş olarak değerlendirmektedir. Ancak Beck bu ifadenin yedi yerinden sadece dördünün yerini tespit edebildiği için,<sup>10</sup> bu grubun doğası hakkında daha doğru bir değerlendirmeye ulaşamadığı kesindir.

1970'lerde Medine'de H. 2. yüzyıla ait bir gramer okulunun varlığı Carter ve Belguedj tarafından yeniden incelenmiş ve yaygın kavramın tekrar değerlendirilmesi için bazı önemli iddialar ortaya atılmıştır:

Belguedj,<sup>11</sup> Efgânî'nin Bişkest ve İbn Hürmüz hakkında verdiği biyografik bilgileri kısaca özetlemiştir.<sup>12</sup> Bu sonuncusunu A'rec lakaplı âlim olarak tanımlamıştır. Belguedj, bu bilginlerin biyografilerini de içeren kaynak listesini genişletmiş ve onların bilimsel amaçlarını ve çabalarını en iyi şekilde karakterize edebilecek şeyin kutsal yazının incelenmesi olduğunu ileri sürmüştür.<sup>13</sup> Ayrıca Taberî'nin Tefsir'inde İbn Abbas'a atfedilen gramer muhakemesinin bazı kısımlarının, Medine ilim çevrelerinde yaygın olan erken dönem bir sentaks teorisinin kalıntıları ve yansımaları olarak değerlendirilmesini önerdi. Oysa Belguedj, İbn Abbas'ın gramer öğretisinin özgün kısımlarını ayırmada zorluk çektiğini bizzat itiraf etmiştir.<sup>14</sup>

**Konuya katkıda** bulunan son kişi Carter'dır.<sup>15</sup> Schacht'ın 2. yüzyıldaki fıkıh okul-

<sup>8</sup> Beck (1947), 373 ve 2 no'lu dipnot; Meâni'l-Kur'ân, I, 358; II, 81.

<sup>9</sup> Ayrıca Reuschel'in eleştirisine bakınız: "Halil b. Ahmed, b. Ahmed", *Orientalia*, 29, 1960, 353. Burada Medineli âlimlerden hiç bahsedilmemektedir.

<sup>10</sup> bkz. Beck (1947), 374, dn. 1. Tam liste Troupeau (1976)'da bulunmaktadır.

<sup>11</sup> M. S. Belguedj, *La Demarche des Premiers Grammariens Arabes*.

<sup>12</sup> M. S. Belguedj, age, 172-3.

<sup>13</sup> M. S. Belguedj, age, 172.

<sup>14</sup> M. S. Belguedj, age, aynı alıntı.

<sup>15</sup> Carter, 1973.

larının bölünmesine ilişkin nitelendirmesini takiben, ilk gramer okullarının birbirinden bağımsız doktrinel özelliklere göre değil, daha ziyade coğrafi bir bölünme temelinde farklılaştığı hipotezini ortaya atmıştır.<sup>16</sup> İslâm hukukunun erken dönem merkezlerinin bölünmesine benzer şekilde, sadece Irak'ta değil Hicaz'da da gramer merkezlerinin varlığını ileri sürerek iddiasını güçlendirmiştir. Medine'deki Hicaz mektebine ilişkin bilgiler Ferrâ'nın özgün referansından alınmış olmakla birlikte Carter, Belguedj'in bu mektep<sup>17</sup> hakkındaki çalışmasını da alıntılanmış, nispeten geç tarihli biyografik bilginin güvenilirliği konusunda bir yorumda bulunmamıştır.

Hicaz nahivcilerinin 'gramerci' doğası hakkındaki şüphecilik, görünüşe göre Brocckelmann, Fück ve Beck tarafından paylaşıldı. Carter'ın anlayışı açık olmaktan uzaktır.<sup>18</sup> Daha da önemlisi, yukarıdakilerin hiçbiri veya başka hiçbir bilim adamı, selefleri tarafından daha önce tartışılan tüm materyali toplamamıştır. Hiç kimse kaynakların iki taraflı bölünmesinin, yani otantik 2. yüzyıl kaynakları ile sonraki kaynaklar arasındaki ayrımın ortaya çıkardığı metodolojik sorunları açıkça ele almamıştır.

N. Abbott'un kaynakları kapsamlı bir şekilde kullanması dört gramer uzmanının ortaya çıkmasına neden olurken, Tantavî, kendisini Halebî'ye dayandırarak yalnızca ikisinden bahsetmiştir. Her iki eserde de gerçek olgular (ne kadar yetersiz olsalar da) ile Hicaz'da erken dönem gramer okullarının varlığına dâir Ortaçağ Arap gramer tarihçilerinin çevrelerinde benimsenen aksiyom arasındaki çelişkidenden herhangi bir sonuç çıkarmak için hiçbir çaba gösterilmemiştir (ayrıca aşağıdaki 65 no'lu dipnotun sonuna bakınız).

Bu makalede, daha sonraki kaynaklar tarafından sağlanan bilgiler ancak 2. yüzyıla ait otantik eserlerde bulunan tüm anlatılar, kapsamlı bir şekilde incelendikten sonra ele alınacaktır. Böylece daha sonraki bilgilerin doğru bir şekilde değerlendirilmesi için dayanaklar oluşturmayı ve belirgin bir şekilde heterojen kaynaklar bütününe bir arada incelenmesini meşrulaştırmayı umuyorum.<sup>19</sup>

## MEDİNE GRAMERCİLERİ ÜZERİNE 2. YÜZYIL KAYNAKLARI

Bizim bildiğimiz otantik 2. yüzyıl kaynağında Medine gramer uzmanlarına dâir tek

<sup>16</sup> Carter, age, 300.

<sup>17</sup> Carter, age, aynı alıntı.

<sup>18</sup> Ferrâ'nın ifadesindeki 'nahviyyîn' kelimesi 'gramerciler' anlamına mı geliyor, yoksa onun Kitâb'daki ifadeden anladığı gibi sadece 'konuşma tarzıyla' ilgilenen kişiler mi? (Bkz: Carter, Les Origines de la Grammaire Arabe, REI (Revue des études İslâmiques), 40, 1972, 69-97).

<sup>19</sup> Bu metodolojik nokta, yakında çıkacak olan "Sibeveyhi'nin Kitâb'ındaki Sorunlu Bir Pasaj ve Arapça Gramer Düşüncesinin Erken Tarihi Hakkındaki Ahbâr'ın Gerçekliği" başlıklı makalemde ayrıntılı olarak tartışılmaktadır. (JAOS'ta (Journal of the American Oriental Society) yayımlanacak). (Bahse konu makale "Rafael Talmon, "A Problematic Passage in Sibawaihi's Al-Kitâb and the Authenticity of Ahbâr about the Early History of Arabic Grammatical Thinking", Journal of the American Oriental Society, C: 104, No: 4 (Ekim-Aralık, 1984), ss: 691-701" başlığı ile yayımlanmıştır.

doğrudan referans, Beck ve Carter tarafından alıntılanan ve kullanılan yukarıda belirtilen Ferrâ'dır. Beck'in "Hicaz nahivcileri" ve "Medine nahivcileri"nin eşdeğerliği konusunda yaptığı gözlem, Ferrâ'nın Mekke'deki nahivciler hakkında hiçbir şey söylemediğini ima etmektedir.

Sîbeveyhi, filolojik meselelerle ilgilenen Medinelileri ifade etmek için "nahivci" terimini değil, daha genel bir terim olan "Medine ehli"ni kullanmıştır.<sup>20</sup> Bunu, Beck'in de yaptığı gibi, kiraat ilmiyle meşgul olanlar veya bazı bağımsız farklı okumaların öğrencileri olarak anlamakla yetinebiliriz. Gerçekten de Kitâb'da bu ifadenin geçtiği yedi yerden dördü bağımsız okumalara atıfta bulunmaktadır. Diğer üçü ise, grubun gerçekten nahivcilerden oluştuğu izlenimini yaratabilecek daha geniş kapsamlı bir dilbilimsel ilgiyi ortaya koymaktadır:

(a) Sîbeveyhi, Kitâb, 263.10'da ism-i mevsulün hal eki ile ilgili çeşitli yaygın görüşleri aktarır (yani /ya ah-A-na Zeyd-X/ cümlesindeki Zeyd'in hal eki). Bir ref varyantı (yani Zeyd-U) Medine ehli tarafından önerilmiştir. Yunus, Sîbeveyhi'ye bu yapıdaki -U ekinin Ebû Amr'ın tercihi olduğunu bildirmiştir. İlginçtir ki, metinde Sîbeveyhi'nin Medine görüşü hakkında kendi grubundan daha fazla bilgi sahibi olduğu belirtilmektedir.

(b) Medineli bir âlimin dilsel yapılar ve bunların anadili konuşanlar tarafından icra edilmesine olan ilgisi en ikna edici şekilde Kitâb, 424.10'da gösterilmiştir. Sîbeveyhi, /in Zayd-Un lâ-zâhib-un/ ile örneklenen bir yapı için çok ayrıntılı bir aktarıcı zinciri vererek çok titiz görünmektedir: Sîbeveyhi'ye en güvenilir bir adam (men la ettehimu), Medineli güvenilir bir otoriteden (racül min ehli'l-Medine mevsûk bihi) işitmiş, o da konuşmasında bir arabi'den duymuştur (an arabi yetekellemü...). Hem Sîbeveyhi'nin hem de Medinelilerin, bazı Kur'ân okumalarını (Kur'ân, 86:4 ve 36:32; bkz. Kitâb, 424.10) desteklemek için 'arabi'nin tanıklık ettiği versiyonla ilgilenmiş olmaları mümkündür. Yine de paragrafın tamamı, nahivcilerin kaynakları sorgulamasının Irak ekollerine özgü olmadığına dâir hiçbir şüphe bırakmamaktadır. Ayrıca, Iraklı ve Hicazlı âlimler arasında bilgi alışverişi amacıyla kişisel tanışıklığa dayalı karşılıklı ilişkilere işaret etmektedir.

(c) Kitâb, aksi takdirde Medine ehli grubunu örten anonimlik örtüsünü yalnızca bir vesileyle kaldırır. Sîbeveyhi, bu grubun belirli bir yapıyı nasıl analiz ettiğini anlatırken, onlardan birini ismiyle anar: İbn Mervan. Grubun üyeliği şüphesizdir, ancak grubun liderliğini öne sürmek yalnızca bir varsayım olacaktır.<sup>21</sup>

Tartışılan yapı /mâ ezunnü ehad-en hüve hayr-U /An minke/ (Kitâb, 349.14) cümlesiyle örneklendirilmiştir. Medineliler nasb halini (hayr-An) öne sürerken, Basra

<sup>20</sup> Yukarıda 11 no'lu dipnota bakınız.

<sup>21</sup> İbn Mervan isminin Kitâb'da bir başka şekilde geçmesi için, benim "Naḥwiyyūn, ZAL, 8, 1982"ye bakınız. (Bahse konu makale "Rafael Talmon, "Naḥwiyyūn in Sibawayhi's Kitâb", Zeitschrift für Arabische Linguistik (ZAL), No. 8 (1982), ss. 12-38" başlığı ile yayınlanmıştır.

mutabakatı ref halini (yani hayr-Un) öne sürer. Metin, Sîbeveyhi'nin sadece onların nasb-varyantı hakkında bilgi sahibi olmadığını, aynı zamanda onların varyantının yapının geleneksel bir sözdizimsel yönetime göre analiz edilmesiyle tespit edildiğinden emin olduğunu göstermektedir. Aksi takdirde, varyantın Basralı alimler tarafından eleştirilmesi pek açıklanamazdı. Ayrıca, bu pasaja göre, Medinelilerin bu karmaşık yapıyı, Basra okulu için çok iyi kanıtlanmış bir yöntem olan isim kökenleri arasındaki sözdizimsel ilişkileri incelemek için inşa ettiklerine dikkat edin. (Bu bulgularla ilgili daha fazla tartışma için aşağıya bakın).

Sîbeveyhi'nin Mekke ehli'nden üç kez söz etmesi Kur'ân okumalarıyla ilgilidir.

Ferrâ, birkaç gruba ayırdığı Medineli âlimlerin karakterini tanımlarken daha hususi davranmıştır. Hicaz ehli nahivcileri ve Medine ehli nahivcileri ifadelerinin yanında Medine ehli kurrâları ifadesini buluruz.<sup>22</sup> Daha genel olan Medine ehli<sup>23</sup> ve Hicaz ehli<sup>24</sup> ifadeleri, bir uzmanlık alanı belirtmeksizin, genel olarak o şehrin âlim insanlarına bir atıf olabilir.

Ferrâ'nın -haddesenî İbn Ebî Yahya el-Medenî<sup>25</sup> şeklindeki şahsî ifadesi, onun en azından Medineli âlimlerden biriyle şahsî münasebetlerde bulunduğu anlamına gelebilir; ancak bu şahsın Irak'ta yaşamış olma ihtimali de göz ardı edilemez.

Medineli gramerciler tarafından dile getirilen görüşler, Ferrâ'nın ilgisinin merkezinde yer alır ve Ferrâ, Kur'ân 6: 137'nin tasdik edilmiş bir farklı okumasıyla örneklenen yapıların kabul edilebilirliğini değerlendirir: /züyyine li-kaşîr-in ... katl-U evlâd-A-hüm şurekâ'-î-him/. Medineliler tarafından savunulan ancak kendisi tarafından reddedilen bu yapıda, öznel bir tamlayan (subjective genitive) ile sözde ilhakın iki kısmı, katl (öldürme) mastarının nesnesiyle ayrılır. Ferrâ /katl-U evlâd-î-him şurakâ'-U-hum /, yani katele'nin faili tarafından takip edilen nesnel bir tamlayan (objective genitive) ile bir ilhakı tercih eder. Ayrıca Medine grubu tarafından sunulan iki şahidi de reddeder; bunlar şiirsel bir ayet ve yukarıda alıntılanan farklı Kur'ân kıraatidir. Grup tarafından kullanılan teknik terminolojiye atıfta bulunulmaz. Dikkat çekici olanı hem Kur'ân metinlerinde hem de kadim şiirde tanımlanan ve gözlemlenen karmaşık Arapça (al-Arabiyya) yapılarına olan ilgileridir.<sup>26</sup>

Özetlemek gerekirse, 2. yüzyılın sahih kaynakları Medine'deki gramerciler hakkında bize şu bilgileri vermektedir:

1. İlgilendikleri Arapça (al-Arabiyya) külliyyatı Kur'ân'ı ve Kur'ân okumalarını, şiiri ve dili anadili olarak konuşanlardan toplanan bilgileri içeriyordu.

<sup>22</sup> Kitâb Me'ânî, II, 372.

<sup>23</sup> age, 14, 24, 40.

<sup>24</sup> age, 155.

<sup>25</sup> age, 212.

<sup>26</sup> Mekkeli İbn Muhaysın'ın Me'ânî 'l-Kur'ân'daki referansı için aşağıdaki III, 3'e bakınız.

2. Sadece sözdizimi (syntax) alanındaki kaynaklarda görülen dilsel ilgi, Iraklı meslektaşlarınınkinden farklı değildir. Muhtemelen çeşitli parçalarının tanımlanması ve durum eklerinin dikkate alınması yoluyla karmaşık yapıların analizi anlamına gelir. Onlar tarafından geliştirilen veya kullanılan herhangi bir terminoloji hakkında hiçbir şey söylenmez. Çalışmalarının nihâi uygulaması veya bilimsel çabalarının herhangi bir nedeni hakkında hiçbir şey çıkarılmaz.

3. Neredeyse yalnızca kolektif bir topluluk olarak görünürler; adı geçen tek kişi İbn Mervân'dır.

4. Bir vücut olarak var olmalarının süresine gelince, en erken tarih, Kitâb'da (Kitâb, 349.17. Ayrıca yukarıdaki (c) başlığına müracaat ediniz.) tasdik edildiği gibi Ebû Amr'ın zamanıdır. Bahsedilen en son tarih Ferra dönemidir (days of Farrâ'). Kaynaklar, kabaca, faaliyetlerinin 50 yıllık bir süre boyunca olduğunu tasdik etmektedir.

5. Kaynaklarda Medineli ve Iraklı gramerciler arasında sürekli ilişkiler olduğuna dâir bazı imalar bulunmaktadır.

6. Sahih kaynaklarda grupla ilgili ayrıntıların yetersizliği nedeniyle, Sîbeveyhi'nin Kitâb'da çeşitli yerlerde geçen Medine ehli fadesinin tam olarak kime atıfta bulunduğunu söyleyemiyoruz. Iraklı Ferrâ'nın Medine kurrâsı ve Medine nahivcileri tanımlamalarının da bu şehirdeki âlimler arasında gerçek bir bölünmeyi yansıttığına tam olarak güvenemeyiz. Bununla birlikte, her iki kaynaktan, bu dönemde ve öncesinde Medine'deki âlimlerin çağdaş gramer akıl yürütme ve tekniklerini kullanarak sözdizimsel problemlerle meşgul olduklarını biliyoruz. Dolayısıyla, dönemin sahih kaynaklarının H. 2. asırda Medine'de bir nahiv ekolünün varlığına şüpheye yer bırakmayacak şekilde işaret ettiği iddiasını kuvvetle savunabiliriz.

## BİYOGRFİK MALZEMEYİ YENİDEN DEĞERLENDİRME

### 1. ABDURRAHMAN b. HÜRMÜZ (A'REC LAKAPLI)

Kaynaklar bu kişiyi Kur'ân okuyucusu olarak tanımlıyor.<sup>27</sup> Genellikle buna başka meslekler de ekliyorlar: Kur'ân yazımı,<sup>28</sup> hadis aktarımı,<sup>29</sup> hurûf öğretimi,<sup>30</sup> soy bil-

<sup>27</sup> Bkz: Kıfî, II, 172; Hülâsa, a.y.; Sîrâfî, 22; Zehebî, I, 97; Nevevî, I, 305.

<sup>28</sup> Bkz: Zehebî, I, 97; Büstî, Meşâhir, No. 559; Sem'ânî, I, 309.

<sup>29</sup> Bkz: İbn Sa'd, V, 209; Zehebî hafız sıfatını ekler, I, 97.

<sup>30</sup> Bkz: İbnü'l-Cezerî, I, 381. Huruf öğretisi de aynı yazar tarafından İbnü'l-Muhaysin'e atfedilir. Bu öğreti alanının özü belirsiz bırakılmıştır. Bu, bir cifr alanının bir kolunda yapılan çalışma mıdır? (The Encyclopaedia of Islam'da (EI<sup>2</sup>) her ikisi de T. Fahd tarafında yazılmış olan Djafîr (2, 375) ve Hurûf (3, 595) maddelerine bakınız.) Yoksa daha ziyade yazı sanatıyla ilgili bir çalışma mıdır? Abbott (s. 31). Halebî'nin verdiği, Ebû Amr'ın (b. el-Alâ) zaman zaman Mekke'de İkrime b. Halid'e, ondan hurûf hakkında bilgi almak için mektuplar yazdığı bilgisini aktarır ve son kelimeyi hurûfu'l-Kur'ân anlamına geldiği şeklinde yorumlar. Bu yorumun dayanağını açıklamaz. Ayrıca, Abbott'un TH (ط),

gisi<sup>31</sup> ve polemik silahı olarak kelâm öğretmek.<sup>32</sup>

Biyografi yazarlarının pek azı, gramer disiplininin kuruluşunu İbn Hürmüz'e atfeden bir rivayeti muhafaza etmektedir. Çoğunlukla gramer (alanını) ilk icat eden kişi olarak 'evvel men vada'a'l-Arabiyye' ifadesini kullanırlar.<sup>33</sup> Diğerleri daha da hususidir ve 'vada'a'n-nahv" yazarlar.<sup>34</sup>

Kıftî'nin metni dışında, nahv sıfatı hiçbir zaman İbn Hürmüz'ün adına eklenmez ve söz konusu alandaki öncelik atfı, biyografi yazarlarının onun nahivle olan bağlantısını tanımlamalarının tek yoludur. Son iki olgu özel ilgimizi gerektirir. 3./9. yüzyıldan itibaren biyografi yazarları arasında iyi algılanan bir eğilime uygun olarak (aşağıda gösterilecektir), bu gerçekleri, 2. yüzyıl Medineli bir şahsiyeti bir gramerci olarak tanımlama konusundaki isteksizlikleri olarak yorumlamayı öneriyorum. Biyografi yazarları, tarih yazarları ve diğer Ortaçağ Müslüman yazarları tarafından ortak olarak benimsenen bir kavram, Arapça gramerinin erken tarihini Basra ve Kûfe şeklinde iki Irak merkeziyle sınırlı olarak öngörmüştür.

Kaynaklarda bulunan bu kavramdan sapmalar konusunda genellikle daha müsama-hakâr görünen ve erken dönem Hicaz nahivcilerinin biyografileri konusunda nispeten zengin olan Kıftî bile, nahivci ünvanının bir Medineliye atfedilmesinin 'garip' olduğunu tartışmayı gerekli bulur. Bazı biyografilerde bu rivayet kabul edilmeden önce bazı değişikliklere uğramıştır:

I. Askalânî<sup>35</sup> İbn Hürmüz'ü şecere ve Arapça'da bilgili (kâne âlimen bi'l-ensâb ve'l-Arabiyye) olarak tanımlar. Bu ifadede Arapça, anlaşılması zor gramerin ya da onun bu alandaki varsayılan üstünlüğünün yerine geçmektedir.

II. Zübeydî'nin biyografik eserinde<sup>36</sup> İbn Hürmüz Basralı bir Medineli (Basri'l-mezheb) olarak tanımlanmaktadır. Yazar, Basra ve Kûfe'de olmak üzere sadece iki nahiv ekolünün varlığını iddia etmekte tutarlıdır. Bu tanımlamanın bir başka muhtemel açıklaması, İbn Hürmüz'ün Ebü'l-Esved'in öğrencisi olarak takdim edilmesiyle ilgilidir. Kahire baskısında<sup>37</sup> metin ek bir cümle içermektedir: "Çünkü o eski bir KHY'S (ص ع ي ك) gibi hurûf-u mukatta'yı mı (Mysterious Letters) yoksa daha ziyade ahruf (sab'at) anlamında hurûf'u mu kastettiğini merak edebiliriz; tıpkı meslektaşım U. Rubin'in bana önerdiği gibi. İlmü'l-Hurûf ve'l-Esmâ hakkında bkz: HK, C: 3, 50 vd.

<sup>31</sup> Bkz: Askalânî, VI, 291. Askalânî bu bilginin Kureys'in nesibi olduğunu belirten Zübeydî'yi (edit: Krenkow, 116) takip ediyor. Ayrıca İbnü'n-Nedîm, 59 ve Kıftî, II, 172.

<sup>32</sup> Bkz: Süyûtî, II, 303. Muhtemelen Zübeydî'yi takip ediyor. Bkz: ed. Kahire, 26: "... ilm usûlü'd-din ve mâ yüraddü bihi makâlat ehlü'z-zic ve'd-dalâle."

<sup>33</sup> Bkz: Bu versiyona sahip en eski kaynağımız olan Zübeydî, Sirâfî, 21-2; İbnü'n-Nedîm, age, Sirâfî'den gelen bir irtibata dayanarak Zehebî, Ma'rife, I, 63-4.

<sup>34</sup> Bkz: Enbârî, 104. "Vada'a'l-Arabiyye" ifadesinin yazarlar tarafından ayrıca Ebü'l-Esved'e (Halebî, 13) ve Yahya b. Ya'mer'e (bkz: age ve İbnü'l-Enbârî, 104) öncelik atfetmek için kullanıldığına dikkat edin. Ayrıca, aşağıdaki 73'nolu dipnota bakınız.

<sup>35</sup> Askalânî, VI, 291.

<sup>36</sup> Zübeydî, 116.

<sup>37</sup> s. 26.



soydan geliyordu (ve İbn Hürmüz Medenî, zekernâhu hüne li-tekaddümihi).” Büyük ihtimalle bu cümle, biyografinin daha sonraki bir okuyucusu tarafından Medinelî İbn Hürmüz’ün biyografisinin neden bu esere dahil edildiğini açıklamaktadır.

III. Bazı biyografi yazarları, İbn Hürmüz’ün önceliği kavramını kabul etmeye hazır olmakla birlikte, bunu sadece Medine ile sınırlandırmışlardır. Bu versiyon “ve onu (yani nahvi) Ebü’l-Esved’den okudu” ifadesini ekleyen Zehebî<sup>38</sup> tarafından benimsenmiştir.

IV. Bir başka değişikliğe göre İbn Hürmüz’ün sadece “grameri ilk kuranlardan biri” olduğu söylenir.<sup>39</sup>

V. Zübeydî’nin ve Sîrâfî’nin<sup>40</sup> erken dönem biyografi eserlerinde (ikincisinin sözleri İbnü’n-Nedîm tarafından tekrarlanmıştır), İbn Hürmüz’ün önceliğine ilişkin rivayet, “Evvelü men vada’a’l-Arabiyye” formülasyonunda kabul edilmektedir (Zübeydî’nin çekinceleri için yukarıdaki II no’lu açıklamaya bakınız.) Bu iki eser, İbn Lehîa tarafından nakledilen Ebû Nadr’ın salâhiyetindeki geleneği sunmaktadır. Bu rivayet, erken dönem biyografi eserlerinde olduğu kadar sonraki eserlerde de nahivde önceliği sâir bazı erken dönem âlimlerine atfeden diğerleriyle yan yana yer alır. En yaygın olanı, nahiv ilmini ilk tesis edenin Ebü’l-Esved olduğu şeklindeki en güçlü rivayet gibi görünen sentezdir. Biyografi yazarının konuyla ilgili çeşitli rivayetlere karşı farklı bir tutumu, İbnü’l-Enbârî’nin<sup>41</sup> kaynağının Arap gramerinin başlatıcıları olarak üç kişiyi önermesi olabilir: Ebü’l-Esved, İbn Hürmüz ve Nasr b. Âsım. Yazar daha sonra Ebü’l-Esved’i “Basra’da grameri ilk kuran kişi” olarak tanımlar. Bu, diğer ikisinin nahvi başka bir yerde kurduğu anlamına mı gelir yoksa İbnü’l-Enbârî’nin Ebü’l-Esved’i tercih ettiğini ve onun konumundan bahsettiğini mi anlamalıyız?<sup>42</sup>

VI. Bahse konu rivayete karşı altta yatan şüpheli tutum, Kıftî’nin anlatımında (yukarıda daha önce değinilmişti) daha açık bir şekilde görülmektedir. Söz konusu rivayete uygun olarak, İbn Hürmüz’ün nahiv çalışmasını başlattığını, “âlim insanlar(?) (ehlü’l-ilm)” kaynağıyla, evvel men vada’a’l-Arabiyye olarak kabul eder. Bu kişi nahvi Ebü’l-Esved’den öğrenmiş ve daha sonra Medine’de öğretmiştir. Bu nedenle ehlü’l-ilm kaynağı bu alanda önceliği ona atfetmiştir: ve’s-sebeb fi heze’l-kavl ennehu ehaze an Ebi’l-Esved ed-Düelî ve-ezherahu ve-tekelleme fihi bi’l-Medine. Kıftî, Medine’de erken bir nahiv merkezinin varlığına dâir başka bir rivayete karşı nispeten dengeli ve objektif tavrından dolayı takdirimizi hak etmektedir. Her ne kadar

<sup>38</sup> Zehebî, Ma’rife, I, 63-4.

<sup>39</sup> Süyûtî, II, 303. “Kâne min evvel men...” Zübeydî’den alıntıdır. Krenkow’un baskısında bu cümle yer almaz. Kahire baskısında şöyle yazar (s. 26): “Kâne...evvel men...”

<sup>40</sup> Zübeydî için önceki dipnota bakınız; Sîrâfî, aynı eser. Onu yukarıda 34 no’lu dipnotta görülen İbnü’n-Nedîm takip eder.

<sup>41</sup> İbnü’l-Enbârî, 104.

<sup>42</sup> Bu bağlamda adı geçen bir diğer kişi de Yahya b. Ya’mer’dır. Yukarıdaki 35 no’lu dipnota bakınız.

onun varlığına (ya da daha doğrusu yokluğuna) dâir tarih ve biyografi çalışmalarının ana akımını takip etse de rivayeti elinin tersiyle itmez ve böylece onu tamamen unutmaktan kurtarır.

İbn Berhân'ın Kitâbü'l-Lüma'ya yazdığı şerhte yazarımız nahiv merkezlerinin Basra, Kûfe ve Medine olmak üzere üçlü bir taksimini bulmuştur.<sup>43</sup> Kıftî, ilk olarak Medinelilerin nahiv bilgilerini elde ettikleri tek kaynağın İbn Hürmüz olduğunu belirterek şüphesini dile getirmiştir: “ma ahaze ehlü'l-Medine en-nahiv illâ minhu”. Bu ifadeyle o, erken dönem Medineliler arasında nahiv bilgisinin kabul edilebilir olduğunu, ancak bağımsız çalışmaların, eserlerin ve önde gelen kaynakların ihtimal dışı bırakılması gerektiğini söylemek istemiştir. Aynı şekilde, doğrudan İbn Berhân'ın sözlerine atıfta bulunarak, “tüm nahiv öğrencilerinin bu şehirlerin ilk âlimlerinden türediğini söylemek istediğini” açıklar.

Şüpheciliğinin bir başka ifadesi de şu anekdotta görülür: Kıftî, Halepli bir âlime bir Medine okulunun gerçekten var olup olmadığını sormuştur; cevap olumsuzdur. Söz konusu âlim, Medineliler tarafından üretilen hiçbir kitaba işaret edememiştir. Kıftî'ye göre bu durum, Arapça gramerinin bu alanda bilgi sahibi olan ilk kişiler tarafından öğretildiği üç erken merkezin belirlenmesine dayanmaktadır: ve-leyse'l-murad illâ men nütice anhu heze'l-ilm min evâilî'l-ulemâ fi hezihi'l-bikâe'l-mu'ayyene.

Kıftî'nin iki rivayete yönelttiği aşırı şüphecilik ve eleştiri ifadeleri, aynı biyografi yazarının erken dönem Hicaz nahivcilerinin başka biyografilerine de yer vermesi nedeniyle oldukça şaşırtıcıdır. Kuşkusuz, bunların her birinin önemi hakkında kendi şüphelerini de gizlememektedir. (Aşağıya bakınız).

Şimdi biyografi yazarlarının bir yandan Arap gramerinin erken tarihiyle ilgili hâkim anlayış, diğer yandan da Medine'de erken bir gramer okulunun varlığıyla ilgili “sorunlu” rivayet arasındaki çelişkiyi gidermek için yaptıkları tutarlı girişimlere baktık. Bu rivayet, bu okulun başlatıcısının, Arap gramerinin icadının da kendisine atfedildiği İbn Hürmüz olduğunu iddia eden başka bir rivayetle birleştirilmiştir.

Diğer bazı biyografik detaylar dikkatimizi çekmeyi hak etmektedir: Tüm kaynaklara göre İbn Hürmüz hayatının çoğunu Medine'de geçirmiş ve İskenderiye'de vefat etmiştir (117/735). Diğerlerine göre 110 veya 119). İskenderiye'ye murâbit olarak geldiği söylenmektedir.

Biyografisinde Arap olmayan bir kökene dâir ayrıntılar yer almaz. Ancak bazı eserlerde Kureyş'ten Muhammed b. Rebîa'nın mevlâsı olduğu belirtilmektedir.<sup>44</sup>

<sup>43</sup> Kıftî, II, 172. Alıntı şı şekildedir: “... kâle: en-nuhâh cinsun tahtehu selât envâ': Medeniyyûn, Basriyyûn ve Kûfiyyûn.” Bu yorumcu üzerine daha ayrıntılı bilgi için bkz: Kitâbü'l-Lüma' (Kechrida edisyonu), s. XXXIX. İnbâh'ın editörüne göre, bu yorumun yazması Dârü'l-Kütübü'l-Mısriyye'de mevcuttur.

<sup>44</sup> Belâzürî'de, Ensâb, V, 3.17, A'rec bu kişiden bir rivayet nakleder. İbnü'l-Enbârî, 104 ve Sem'ânî, I, 309'da bir mevlâ olarak tanımlanır.

Zübeydî onu Mâlik'in hocası olarak gösterir.<sup>45</sup> İbn Hürmüz A'rec lakabını taşır. Büyük ihtimalle Sîbeveyhî'nin Kitâb'da üç kez bu lakapla bahsettiği kişidir. Bunların hepsinde kendi Kur'ân okumaları sunulmaktadır. Referanslardan ikisinin gösterdiği gibi, bilgi Sîbeveyhî'ye bir aracı vasıtasıyla ulaşmıştır. Dahası, bunlardan birinde A'rec'in okuyuşu ile bugünkü Mekke halkının okuyuşu arasındaki zıtlık, İbn Hürmüz ile Sîbeveyhî'nin aynı dönemde yaşamadıklarının kanıtıdır.<sup>46</sup>

## 2. BİŞKEST

Biyografisinin en ayrıntılı açıklaması Kitâbü'l-Egânî'de<sup>47</sup> ve Târihu Dimaşk'ta verilmiştir.<sup>48</sup> İbü'l-Esîr<sup>49</sup> ve Kıftî<sup>50</sup> burada bulunan malzemeyi özetlemektedir. Bîşkest hakkında önemli bir kaynak olduğu düşünülen İbn Mektûm'un Telhîs'ine başvurmadım.<sup>51</sup>

Kaynaklarda Bîşkest'in biyografisine dâir anlatılanlar iki türdür: Birkaç ayrı biyografik ayrıntı ve üç anekdotun oldukça uzun bir anlatımı:

- (1) Halife'nin sarayına yaptığı ziyaret,
- (2) 130/748'deki Hamza isyanı sırasında bir Hâricî olarak idam edilmesi,
- (3) Vefatından sonra bağırsaklarının bir müzik aletinin telleri olarak kullanılması.<sup>52</sup>

Mesleğinin nahivci olduğu, Medineli bir otoritenin onu Bîşkestü'n-nahvî olarak adlandırdığı Egânî'de<sup>53</sup> belirtilmektedir. Yazar şöyle açıklar: “Bu Bîşkest Medine'de bir nahivciydi”.<sup>54</sup> İbn Asâkir'in de benzer bir anlatımı vardır. Önce onu Bîşkest en-Nahvî olarak adlandırır, sonra da şöyle açıklar: “O bir nahivciydi. Medine halkı ondan (nahiv) öğrenirdi”. Hârûn'a dayandırılan bir başka rivayete göre,<sup>55</sup> o “nahiv hocası” (muallimü'n-nahv) olarak tanımlanır.

<sup>45</sup> Bu kaynaktan Belguedj'in “Mâlik'in ‘dil’ hocası olduğu yönündeki iddiası hakkında bir şey çıkarılmaz (ayrıca bkz: (metnin orijinalinde) s. 232 ve 63 no'lu dipnot (Çeviride 64 no'lu dipnot). Belguedj'in İbn Mâlik'in İbn Hürmüz'den gramer öğrendiği iddiası (s. 173, dn. 2) abartılıdır. Aslında, böyle bir ihtimal Kıftî tarafından, İbn Hürmüz'ün Mâlik'e kelâm ve münâza'a üzerine ders vermiş olma ihtimali hakkındaki nitelikli bilgiyle birlikte ileri sürülmüştür (yukarıda (metnin orijinalinde) s. 229'da 32 no'lu dipnota bakınız (Çeviride 33 no'lu dipnot); Mâlik ile Medineli âlimler arasındaki iddia edilen ilişkiler hakkında daha fazla bilgi için 64 no'lu dipnota bakınız.

<sup>46</sup> Ayrıca “ve-kara'e el-A'rec” ve “ve belagane enne el-A'rec kara'e” ifadeleri bu anlayışı doğrulamaktadır.

<sup>47</sup> I, 111.14; XX, 110.18.

<sup>48</sup> Efgânî tarafından Usûl, 13'te alıntılanmıştır.

<sup>49</sup> V, 391.

<sup>50</sup> II, 183-4.

<sup>51</sup> Bu kaynaktan İnbâh'in editörü bahseder. Bkz: II, 185.

<sup>52</sup> (1) için Efgânî tarafından tam olarak alıntılanan Târihu Dimaşk'a ve 48 no'lu dipnota bakınız. (2) Efgânî, xx, 110; (3) age, I, 114.

<sup>53</sup> I, 114.

<sup>54</sup> XX. ciltte nahvî sıfatının eksik olduğunu unutmayın.

<sup>55</sup> Efgânî, XX, 108 (Fück tarafından alıntılanmıştır, 58).

Bu gramerciyle ilgili malzemenin azlığı, kuşkusuz, kaynakların okulu genel olarak zayıf bir şekilde ele almasıyla orantılıdır ve yazarlarının kişisel açıklamaları genellikle boşluğu doldurmaktadır. Bişkest'in dramatik sonu, biyografisinin korunmasında önemli bir etken olmuştur. Bu nedenle, biyografide ağırlıklı olarak anekdotlara, hatta sansasyonel olaylara yer verilmiştir. Bir biyografi yazarının kişisel görüşleri olduğu hemen anlaşılabilen diğer ayrıntıların uydurma olduğundan şüphelenilebilir. Bunlar arasında şunları sayabilirim: Yukarıda bahsedilen mu'allimü'n-nahv olarak tanımlama ve el-kârî'ü'l-ma'rûf bi-şikest(!) en-nahvî lakabı.<sup>56</sup> Her ikisi de yukarıda tartışılan türden bir şüpheliği yansıtmaktadır.

Kaynaklarda onun bir Kur'ân okuyucusu olarak ününe yapılan vurgunun da benzer bir açıklaması olabilir. Ancak biyografi yazarları, Bişkest'i min ehli'l-kırâ'a ve'l-mescid olarak tanımlayan tek bir satırda (Egânî'de alıntılanmıştır)<sup>57</sup> Bişkest için yakılan ve görünüşte gerçek olan bir ağıtın etkisi altında kalmış olabilirler.<sup>58</sup>

Bu satırda nahivci aynı zamanda Abdülaziz Bişkest olarak da anılmaktadır. Bazı biyografi yazarları ilk kısmı onun adı, ikincisini ise bir lakabı<sup>59</sup> veya yaygın bir isim (ma'rûf bi-) olarak yorumlamıştır.<sup>60</sup> Justi<sup>61</sup> tarafından "er zerstreit" olarak tercüme edilen Bişkest'in Farsça kökeni hiçbir biyografi yazarı tarafından zikredilmemiştir! Daha önce de görüldüğü gibi, Farsça kökenli olduğu iddiası Wellhausen tarafından savunulmuş, onu Brockelmann takip etmiştir.<sup>62</sup> Fück de ismi Farsça kökenli olarak tanımlamıştır.

Verilen vefat tarihinden (130/748) ya da ölüm koşullarından şüphe etmek için hiçbir nedenimiz yoktur. Ancak Hişâm'ın sarayına yaptığı ziyaretin tarihselliğinden şüphe duymaktayım; ayrıca Bişkest'in Mâlik'in hocası olduğu iddiası için kaynaklarda herhangi bir destek bulabilmiş değilim.<sup>63</sup>

### 3. DİĞER HİCAZ ÂLİMLERİ

Az sayıda kaynakta aşağıdaki beş kişinin biyografisine rastlanmıştır. Bunlar Hicaz nahivcileri olarak tanımlanmış ve bu makalede ilk kez modern bir araştırma konusu olarak bir arada ele alınmıştır:<sup>64</sup> Ali el-Cemâl, Müslim b. Cündüb ve Mühellebî Me-

<sup>56</sup> İbnü'l-Esîr, V, 158.

<sup>57</sup> XX, 110.18.

<sup>58</sup> Kıftî "min ehli'l-kırâ'a bi'l-mescid" şeklinde okumuştur.

<sup>59</sup> Kıftî, II, 183 (Başlık).

<sup>60</sup> İbnü'l-Esîr, V, 158. Yukarıya bakınız.

<sup>61</sup> Justi, 69. Egânî ve İbnü'l-Esîr'deki iki yere atıfta bulunur.

<sup>62</sup> Brockelmann "Bişkest" yerine Şikest" şeklinde okuyarak Egânî'ye güvenmiş olmalı, XX, 108. İbnü'l-Esîr "Yeşkest" şeklinde okumuştur. Wellhausen "Abdülaziz Bişkest" şeklinde yazmıştır.

<sup>63</sup> Fück ve Efgânî'ye atıfta bulunan Belguedj'e göre. Muhtemelen Efgânî'nin sözlerinin yanlış anlaşılmasından kaynaklanan bu atıf için herhangi bir gerekçe bulamadım.

<sup>64</sup> Kaynaklar, gramer biliminin bir diğer kurucusu olduğu iddia edilen Nasr b. Âsım için bir Medine kökenini öne sürmemektedir (Belguedj'in aksine, 172). Abbott'un bunlardan dördünün keşfindeki üstünlüğü ve Tantavî'nin bulguları için yukarıda (metnin orijinalinde) s. 226'ya ve 82 no'lu dipnota

dineli; İbn Kustantin ve Muhammed b. Muhaysin ise Mekkelidir. Kaynaklar her bir biyografiyi ayrı ayrı ele almakta, onları asla bir grup olarak değerlendirmemektedir. Üç Medineli'nin biyografileri sadece Kıftî tarafından sunulmuştur.<sup>65</sup> Ali el-Cemâl ve Mühellebî'den Zübeydî<sup>66</sup> ve ilkinden tek başına Halebî de bahsetmiştir.<sup>67</sup> Ebû Hâtim es-Sicistânî'nin<sup>68</sup> Kırâ'ât (Book of Readings), yani Kur'ân Okumaları, bu üç biyografi yazarının Ali el-Cemâl'in biyografisi için kullandığı erken bir kaynaktır. Halebî ayrıca Ebû Hâtim'i Mekkelî İbn Kustantin'in biyografisi için kaynak olarak gösterir.<sup>69</sup> İbnü'l-Cezerî de<sup>70</sup> aynı şeyi diğer Mekkelî Muhammed b. Muhaysin'in biyografisi için yapmıştır.<sup>71</sup>

Eğer bütün bu biyografiler Ebû Hâtim'in kitabında yer alıyorsa, muhtemelen Zübeydî, Halebî ve belki de Kıftî de kitapta adı geçen bazı Mekkelî âlimleri hariç tutarak sadece ayrıntıları seçmişlerdir. Bu seçimin, daha önce de belirtildiği üzere, erken dönem bir Mekke nahiv ekolünün varlığı fikrinin reddedilmesine uygun olarak yapıldığını tahmin ediyorum.

Âlimlerden ikisinin Kur'ân okuyucularının ricâl literatüründe ayrıntılı biyografileri vardır: Müslim b. Cündüb'ün de zikredildiği İbnü'l-Cezerî'nin kitabında Muhammed b. Muhaysin. İkincisinin biyografisi, beklendiği gibi gramer geçmişinin eksik olduğu Zehebî'nin çalışmasında da yer almaktadır.

İbnü'l-Muhaysin, İbn Mücâhid tarafından oldukça muğlak bir şekilde de olsa bir nahivci olarak tanımlanmıştır. Bu otorite, Mekkelî âlimin "Arapça doktrini"ne (mezhebî'l-Arabiyye) uygun olarak farklı bir okuyuşa sahip olduğuna dâir bir geleneği korumuştur.<sup>72</sup>

Müslim b. Cündüb sadece Kıftî tarafından "nahivci" olarak kabul edilir; ancak kıraat okuyucularının biyografî yazarlarında veya Câhiz'in Beyân'ında (I, 284) kabul

(Çeviride 83 no'lu dipnot) bakınız.

<sup>65</sup> Ali el-Cemâl hakkında bkz: 39 no'lu dipnot; Müslim b. Cündüb, 261; Mühellebî, 354.

<sup>66</sup> Ali el-Cemâl hakkında, ed. Kahire, 75; Mühellebî, III, 155.

<sup>67</sup> Bkz: s. 100.

<sup>68</sup> Yaklaşık 250/864 yılında vefat etti. Kendisi hakkında GAL, I, 107 ve S, I, 167'ye bakınız. Kırâ'ât alanındaki kitabı muhtemelen Brockelmann'ın (S, I, aynı eser), madde 3'te Kitâbü'l-Kırâ'âtü'l-Kebîr olarak atıfta bulunduğu kitaptır. Şaşırtıcı bir şekilde, Sezgin (GAS, I, IV, VIII) tarafından bu kitaba hiçbir atıfta bulunulmamıştır! Kıftî onu Ebû Hâtim olarak adlandırır ki bu, Sicistânî'den başkası olamaz. Eseri, İbn Mervân'ı "kâri' ehlü'l-Medine" olarak tanımlayan tek biyografik kaynaktır. JAOS (Journal of the American Oriental Society), n. 29'daki makaleme bakınız.

<sup>69</sup> Bkz: Halebî, 100.

<sup>70</sup> II, 167 (no. 3118).

<sup>71</sup> Bu kişiyle ilgili diğer kaynaklar şunlardır: Halebî, 25; Firûzâbâdî, 180 (İbn Muhaysin adlı); İbnü'n-Nedîm, 33 (Muhays olarak, Flügel'in edisyonunda İbn Muhays olarak düzeltilmiştir). Ayrıca, GAS, I, 6; Dodge, Biyografical Index, Muhays maddesi.

<sup>72</sup> "Kâne li-İbn Muhaysin ihtiyârun fi'l-kırâ'a alâ mezhebî'l-Arabiyye" İbnü'l-Cezerî, II, 167 (no. 3118). Sezgin'in bu cümleye ilişkin önerdiği yorum (bkz. s. 6) ve ihtiyarun terimine ilişkin yorumu yanlıştır. Nahiv için el-Arabiyye'nin kullanımı hakkında 35 no'lu dipnota bakınız. Ayrıca Cumahî, Tabakât, 6; Kıftî, II, 39 (burada ehlü'l-Arabiyye, ehlü'l-lüga ile karşılaştırılır); Sîrâfî, 15 ve 20; Yâkût, XIII, 83; Zeccâcî, Emâlî, 34 (Efgânî tarafından alıntılanmıştır).

edilmez.

Biyografileri kıraat literatüründe muhafaza edilen Muhammed b. Muhaysin ve Müslim b. Cündüb'ün, nahivcilerin biyografî yazarları tarafından tam isimleriyle anılmaları da önemlidir. Nahiv alanının dışında bilinmeyen diğerleri sadece kısmi isimlerle tanıtılır: Ali el-Cemâl, Mühellebî, İbn Kustantin.<sup>73</sup> (ayrıca Bişkest ve Abdurrahmân b. Hürmüz).

Kaynaklara göre bu âlimlerden dördü H. 2. yüzyılda yaşamıştır: İbn Muhaysin'in 123/740'ta, Müslim b. Cündüb'ün 110/727 veya 130/748'de vefat ettiği bildirilmektedir.<sup>74</sup> Mühellebî'nin Halil b. Ahmed'in (yaklaşık 790'da vefat etmiştir) öğrencisi olduğu söylenmektedir. Bir anekdotta Halil'in sağlığında nahiv hocası olduğu anlatılmaktadır (ayrıca aşağıya bakınız). Bir kaynakta Ali el-Cemâl'e Basralı Ahfeş el-Evsat üzerindeki etkisi üzerine göndermede bulunulur.<sup>75</sup> Nahivci İbn Kustantin için herhangi bir tarih verilmez. Aşağıda 74 no'lu dipnota bakınız.

Bazı alimler mevlâ sıfatını taşır: İbn Kustantin (mine'l-mevâlî), İbn Muhaysin (mevlâ Benû Sehm) ve Müslim b. Cündüb (Hüzeyl'in bir mevlâsı olarak anılır). Beş Hicaz nahivci (İbn Hürmüz ve Bişkest dahil) büyük ihtimalle Arap kökenli değildir. Diğerlerine gelince, kaynaklar bu noktada ayrıntılardan yoksundur.

İki âlimin gramer kitapları yazdığı (veda'a) söylenir. Bunlar Ali el-Cemâl ve İbn Kustantin'dir (aşağıya bakınız). Müslim b. Cündeüb'e "belirli Kur'ân okumalarında hemze telaffuzu" atfedilir ve İbn Muhaysin, "ihtiyarun fi'l-kirâ'a alâ mezhebi'l-Arabiyye"ye sahip bir kaynak olarak tanımlanır (73 no'lu dipnota bakınız). Kiftî, Mühellebî'yi bir gramer hocası olarak tanıtır: mu'allim, nahvî mütesaddir li-ifâdâtî'n-nahv.

Kaynaklar, Medineli Mühellebî ve Mekkeli İbn Kustantin'in Irak merkezleriyle geçici temaslar kurduğunu ileri sürmektedir: Birincisi Halil'in öğrencisi olarak, diğeri ise Medine'de ilk eğitimini tamamladıktan sonra Basra'da bir öğrenci olarak. Mühellebî'nin biyografisi, daha sonra Irak'a okumak için seyahat eden Mısırlı öğrencisi Velid (veya Vellâd) hakkında bir hikâye içermektedir.<sup>76</sup> Hikâye, Medine'ye dönüşüyle sona erer; burada hocasıyla karşılaşır ve Halil'le yaptığı çalışmaların onu kendi hocasını (kendisi de hocanın eski bir öğrencisidir) nasıl aştığını fark eder.

<sup>73</sup> Abbott, 34 supra, Âdâbü'ş-Şâfiî (!) 142 vd.'dan alıntı yaparak, Şâfiî'nin kıraat hocası olarak Mekkeli bir Kur'ân okuyucusu olan İsmail b. Abdullah b. Kustantin'den (ö. 170/786 veya 190/806) bahseder. Onu bizim nahivcimizle özdeşleştirmekte kesinlikle haklıdır (Abbott, age, ay.).

<sup>74</sup> İbnü'l-Cezerî'ye göre, II, 297. İbnü'l-Esir (VI, 90), adamın H. 169 yılında şarap içtiği için kırbaçlandığını söyler. Ancak bu anekdot muhtemelen Merzûbânî, Nürü'l-Kabes, 143'te bahsedilen oğluyla ilgili olmalıdır.

<sup>75</sup> Kiftî, II, 38.

<sup>76</sup> Süyûtî, 405'teki tarihler yanlıştır. Abbott, 35'te tüm hikâyeyi yorumlar ve bu Vellâd'a, Halil (ö. 175/791) ile olan ilişkilerine ve kendi vefatının geleneksel tarihine dayanarak 101 yıl lutfeder (263/877).

Bu iki hikâyede, Irak bilginlerinin Medine bilginlerine göre üstünlüğüne dâir belirgin bir vurgu vardır ve muhtemelen H. 2. asırda iki rakip kültür merkezi arasındaki eski bir yarışmanın geç yankısını oluşturmaktadır.<sup>77</sup>

Bu hikâyeleri sindirmek elbette kolaydı; zira biyografi yazarlarının, tarihçilerin vs. erken dönemlerde bir *Hicâzî* gramer merkezinin var olduğu iddiasına karşı takındıkları şüpheli tavrı örtüşüyorlardı. Yukarıda daha önce tartışılan bu tutum, *Hicâzî* gramer çalışmalarının önemini küçümseme eğiliminde daha fazla ifadesini bulur. *Züdeydî* ve *Halebî*, *Ali el-Cemâl*'in kitabını değersiz (*lem yekun şey'en*)<sup>78</sup> olarak tanımlarken, *Kıfî* orijinal kelimeleri korumuş ve iz bırakmamış anlamına gelen *lem yuhallî şey'en* yazmış gibi görünüyor.<sup>79</sup>

Aynı tutum, *İbn Kustantin*'in her iki merkezdeki çalışmalar hakkındaki hikâyede de yansıtılmaktadır.

Bu arka plan karşısında, *İbn Muhaysin*'in biyografi yazarı tarafından ne kadar takdir edildiğini görmek ilginçtir<sup>80</sup> (*ve-kâne e'lemehüm bi'l-Arabiyye ve ekvehüm aleyhi*). Ancak biyografi yazarı burada bile onun bilgisinin unutulmaya mahkûm olduğunu (*fe-sekata*) ekler. *Halebî* ise *İbn Muhaysin*'in önemini azaltmaya çalışır.<sup>81</sup> *Mühellebî* ve öğrencisi hakkında yukarıda alıntılanan hikâyeyi de aynı şekilde anlamalıyız. Biyografi yazarının şu sözlerle bitirdiğine dikkat edin: O Arapça bilenlerden değildi “*ve lem yekün mine'l-hüzâk bi'l-Arabiyye*”.

Özetlemek gerekirse, bu makale iki boyutlu bir amaca ulaşmayı hedeflemiştir: Metodolojik olarak, erken dönem Arap gramer düşüncesinin tarihinin incelenmesine ilişkin önerdiğim (20 no'lu dipnota bakınız.) eleştirel kriterlerin uygulanmasını derinleştirmeyi amaçlamıştır. Esas olarak ise iki amaç daha belirlenmiştir:

1. Ortaçağ ve modern çalışmalarda daha önce birikmiş olan malzemenin toplanması yoluyla *Hicaz*'daki 2. yüzyıl gramer faaliyeti hakkındaki bilgilerin incelenmesi,
2. Daha sonraki asırların ilim çevrelerinde dolaşan 2. yüzyıl gramer âlimleri hakkındaki geçmiş bilgilerinin doğasının değerlendirilmesi.

*Sîbeveyhi* ve *Ferrâ*'nın iki çağdaş eseri, *Medine*'de yaklaşık 50 yıllık bir süre boyunca gramer faaliyetinin varlığına tanıklık etmektedir. *Nahivciler* ve bilimsel çabaları hakkında verilen ayrıntılar, 2. yüzyılda o şehirde bir gramer okulunun varlığını göstermektedir. Dolayısıyla, çağdaş eserler, daha sonraki biyografik kaynaklarda bulu-

<sup>77</sup> Bazı rivayetler Irak'taki ilimlere Medinelilerin katkılarını vurgular: *İbn Muhaysin*'in *Îsâ'yı* ve *Kûfe* halkını etkilediği söylenir (bkz. *Halebî*, 25). *Ali el-Cemâl* ve *Ahfeş el-Evsat* hakkında yukarıya ve 76 no'lu dipnota bakınız.

<sup>78</sup> *Zübeydî*, 75; *Halebî*, 100.

<sup>79</sup> *Kıf-ftî*, II, 38: *lem yuhallî şey'en fe zehebe*.

<sup>80</sup> *İbnü'l-Cezerî*, II, 167.

<sup>81</sup> Bkz: s. 25: *kâne yuhsinşeyen yesîran min celîli'n-nahv fe sekata*.

nan Hicaz nahivcileri hakkında oldukça dağınık bilgileri (ahbâr) doğrulamaktadır.

Bu kaynaklar tarafından hem Medine hem de Mekke'de nahivci olarak yedi kişiden<sup>82</sup> bahsedilmektedir. İbn Hürmüz (ö. 117/735) bunların ilkidir. İçlerinden beşinin Arap olmayan kökeni neredeyse kesindir; ancak diğerleri hakkında ilgili hiçbir ayrıntı verilmemiştir. Bazılarının gramer üzerine kitaplar yazdıkları ve Iraklı meslektaşlarıyla temas halinde oldukları söylenmektedir. Gramer öğretimlerinin kalıntıları yalnızca çağdaş eserlerden elde edilebilmektedir.

Medine gramer okulu ve Mekkeli nahivciler hakkındaki birkaç münferit ayrıntı, 3. yüzyıldan itibaren Arap biyografi yazarları tarafından derin bir şüphecilikle karşılanmıştır. Bu ayrıntılar, Araplar arasında gramer biliminin erken gelişimine ilişkin bazı köklü doktrinlerle çelişiyor gibi görünmektedir. Sonuç olarak, çoğunlukla ciddi çekincelerle ve uygun formülasyonlarla kabul edilmilerdir. (Orjinal metnin) 233. sayfada tahmin edildiği üzere, bazılarının bu yazarlar topluluğu tarafından tamamen reddedildiğine inanmaktayım. Bununla birlikte, bu tutumun tam anlamı araştırılmamıştır ve daha fazla çalışmayı hak etmektedir.

## Metinde Kullanılan Kısaltmalar

Egânî: Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, Kahire, 1905.

Askalânî: İbn Hacer el-Askalânî, Tehzîbü't-Tehzîb, Haydarabad, 1967

Belâzürî: Ahmed b. Yahyâ b. Câbir, Ensâbü'l-Eşraf, C: 5 (Edit: S. D. F. Goitein), Kudüs, 1936.

Büstî: İbn Hibbân el-Büstî, Kitâbü Meşâhirü'l-Ulemâ ve'l-Emsâr, (Edit: M. Fleischhammer), Kahire 1959.

Zehebî: Şemsüddin ez-Zehebî, Kitâbü Tezkiretü'l-Huffâz, Haydarabad, 1968.

EI<sup>2</sup> (2. Bsk.): Encyclopaedia of Islam, New Edition, Leiden, 1960.

Ferrâ: Ebû Zekeriyâ el-Ferrâ, Kitâbü Meâni'l-Kur'ân, Kahire 1955.

Fîrûzâbâdî: Mecdüddin Fîrûzâbâdî, el-Bulga fî Terâcimi E'immeti'n-Nahv ve'l-Luga, (edit: M. al-Masrihi), Dimaşk, 1972.

Halebî: Ebû Tayyib el-Lugavî el-Halebî, Merâtibü'n-Nahviyye, (Edit: M. Ebü'l-Fadl İbrahim).

HK: Mustafa Hacı Halife, Keşfü'z-Zünûn an Esmâi'l-Kütüb ve'l-Fünûn, (Edit: G. Flügel), 7 Cilt, Leiden, 1835-58 (Tekrar Basım: 1965).

<sup>82</sup> Arapça gramerinin 2. yüzyıl Medine okulu hocası, Mansûr döneminde (136-58/754-75) ölen Alkame b. Ebî Alkame'dir. Onun hakkında bkz. Abbott, s. 6, dn: 42 (İbn Rüste, 216'dan alıntı). Ayrıntılar İbn Rüste'nin hocalara adanmış bir bölümünde yer almaktadır (esmâü'l-muallimîn, İbn Rüste, age, ay.).



- İbnü'l-Enbârî: Ebû Berekât b. Enbârî, Nüzhetü'l-Elibbâ fi Tabakâti'l-Üdebâ,  
İbnü'l-Esîr: Ebü'l-Hasan İzzüddin b. Esîr, Târihü'l-Kâmil, Kahire, 19873.
- İbnü'l-Cezerî: Şemsüddin b. Cezerî, Gâyetü'n-Nihâye fi Tabakâti'l-Kurrâ, (Edit: G. Berg-Strasser), Kahire, 1932.
- İbn Cinnî: Ebü'l-Feth b. Cinnî, Muhteseb, Kahire, 1396.
- İbnü'n-Nedîm: Muhammed b. İshak en-Nedîm, Fihrist, Kahire, 1929.
- İbnü'n-Nedîm (Edit: Flügel): İdem (Edit: G. Flügel), Leipzig, 1871.
- İbn Rüste: Ebû Ali B. Rüste, Kitâbü A'lâki'n-Nefise, (Edit: M. J. De Goeje). C: 7 (2. Bsk.), Leiden, 1967.
- İbn Sa'd: Muhammed b. Sa'd, Kitâbü't-Tabkâti'l-Kebîr, (Edit: E. Sachau), Leiden 1904-40, C: 5 (Edit: K. V. Zettersteen), Leiden, 1905.
- Cubûrî: S. el-Cubûrî, Hattü'l-Arabî ve Tatavvuruhu fi'l-Usûri'l-Abbâsyîye fi'l-İrâk, Bağdat, 1962.
- Câhiz: Ebû Osman Câhiz, el-Beyân ve't-Tebyîn, (edit: M. al-Sandubi), Kahire, 1932.
- Cumahî: İbn Selâm el-Cumahî, Tabakâtü's-Şuarâ, (Edit: J. Hell), Leiden, 1913.
- Hülâsa: Safiyyüddi el-Ensârî, Hulâsatü Tezhîbi Tehzîbi'l-Kemâl fi Esmâi'r-Ricâl, Beyrut-Halep, 1979.
- Merzübânî: Ebû Ubeydullah el-Merzübânî, Nûrû'l-Kabes el-Muhtasar mine'l-Muktebes, (Edit: R. Sellheim), Wiesbaden, 1964.
- Nevevî: Ebû Zekeriyâ en-Nevevî, Tehzîbü'l-Esmâ ve'l-Lügât, Beyrut, 1977 (?).
- Kıftî: Cemâlüddin el-Kıftî, İnbâhu'r-Ruvât alâ Enbâhi'n-Nühât, (M. Ebü'l-Fadl İbrahim), Kahire 1950-73.
- Sem'ânî: Ebû Sa'd es-Sem'ânî, el-Ensâb, Haydarabad, 1962.
- Sîbeveyhi: Amr b. Bahr Sîbeveyhi, el-Kitâb, (Edit: H. Derenbourg). Paris, 1881-9 (Tekrar Basım: Hildesheim, 1970).
- Sîrâfî: Ebû Saîd es-Sîrâfî, Ahbâru'n-Nahviyyîn el-Basriyyîn (ed. F. Krenkow), Beyrut, 1936.
- Süyûtî: Celâlüddin es-Süyûtî, Bugyetü'l-Vu'ât fi Tabakâti'l-Lugaviyyîn ve'n-Nühât, Kahire, 1326.
- Tantavî: M. el-Tantavî, Neş'etü'n-Nahvi'l-Arabî ve Târihu Eşshuru'n-Nühât, (2. Baskı), 1969.
- Yâkût: Yâkût el-Hamevî, Mu'cemü'l-Üdebâ, (Edit: D. S. Margoliouth), Kahire, 1923.

Zübeydî (Edit: Krenkow): Zübeydî el-İşbilî, Tabakâtün-Nühât ve'l-Lugaviyyîn. "F. Krenkow'un 'Il "libro delle Classi" di Abu Bakr al Zubaidi", Rivista degli Studi Orientali, XVIII, 1920, 107-56" çalışması içinde.

Zübeydî: (Edit: Kahire): İdem, Tabakâtü'n-Nahviyyîn (Edit: M. Ebü'l-Fadl İbrahim), Kahire, 1973.

## Kaynakça

Abbot, Nabia, Studies in Arabic literary papyri, III, Chicago and London: University of Chicago Press, 1972.

Beck, E., 'Die Kodizesvarianten der Amsar', Orientalia, 16, 1947, 353-76.

Belguedj, M. S., 'La demarche des premiers grammairiens arabes dans le domaine de la syntaxe', Arabica, 20, 1973. 168-85.

Brockelmann, C., Geschichte der arabischen Literatur, Bd. I-II, Leiden, 1943-49. Supplement-Bd. I-III, Leiden: E. J. Brill, 1937-42.

Carter, M. G., 'Sarf et Hilaf: contribution à l'histoire de la grammaire arabe', Arabica, 20, 1973, 292-304.

Dodge, B. (ed. and tr.), The Fihrist of al-Nadim: a tenth-century survey of Muslim culture, (Records of Civilization. Sources and Studies, LXXXIII). New York and London: Columbia University Press, 1970.

Füück, J., Arabiya: recherches sur l'histoire de la langue et du style arabes, trad, par Claude Denizeau, Paris: Marcel Didier, 1955.

Goldziher, I., Muslim studies (ed. and tr. by C. R. Barber and S. M. Stern), 2 Cilt, London: Allen and Unwin, 1967-71.

Justi, F., Iranisches Namenbuch, Marburg, 1895 (Yeniden Basım: Hildesheim, 1963).

Reuschel, W., Al-Halil ibn Ahmad, der Lehrer Stbawaihs als Grammatiker, (Institut für Orient- forschung [Berlin], Veröffentlichung, Nr. 49.) Berlin: Akademie Verlag, 1959.

Sezgin, F., Geschichte der arabischen Schriftums, I, Leiden: E. J. Brill, 1967.

Talmon, R., 'Nahwiyyun in Sibawayhi's Kitab', ZAL, 8, 1982, 12-38.

Talmon, R., 'A problematic passage in Sibawaihi's al-Kitab and the authenticity of ahbar about the early history of Arabic grammatical thinking' (JAOS, 1984).

Wellhausen, J., Der religios-politischen Oppositions-parteien im alien Islam, (Abh. der Kbniglichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Gottingen. Phil.-hist. KI. N.F., Bd. 5, Nr. 2.) I. 'Die Chavarig', (ss. 1- 55). Berlin: Weidmann, 1901.